Egyiptomi Füzetek

4. évfolyam 1. szám 2004

A Magyar-Egyiptomi Baráti Társaság időszakos lapja

Az „eretnek” fáraó korának művészete

Eretneknek számítanak azok, akik az általánosan elfogadott eszmékkel és gyakorlattal szembe fordulnak, azokat üldözőbe veszik és saját tanaikat állítják a korábbi, általuk megtagadott ideák helyébe. Az ókori Egyiptomban egyetlen, kiemelkedő személyt, IV. Amenhotep fáraót, a későbbi Ehnatont tekintették eretneknek, sőt szentségtörőnek, akinek még a nevét is kitörölték az egyiptomi királylistákból, híveit elhallgattatták és székhelyét elpusztították. Mindez az Újbirodalom (i.e. 1552-1070) időszakában, a XVIII. dinasztia vége felé történt. A XVIII. dinasztia (i.e. 1550-1294) a nagy, hódító fáraók korszaka volt, amikor Egyiptom a Mediterraneum legfontosabb országává vált. Nevezetes fáraója, III. Amenhotep békés virágzó uralkodása idején olyan gazdagság áradt az országba, melyről a külföldi uralkodók azt írták: Egyiptomban több az arany, mint a homok. A fáraó egy mitanni hercegnő és IV. Thotmesz házasságából született, főfelesége pedig a núbiai származású Teje volt. Közös gyermekük, az apja halála után trónra lépő IV. Amenhotep korán meghalt öccse, Thotmesz helyett lett fáraó és a trónnal együtt elfogadta testvére menyasszonyát, a szép Nofretetét is.

Már az Újbirodalom kezdetétől megfigyelhető, hogy a thébai Amon-papság, Amon birodalmi isten testülete hatalmas vagyonra tett szert, ideológiailag teljesen átszőtte a királyságot, az adókból és a hadizsákmányból tekintélyes részt kapott és az idő előrehaladtával egyre inkább beleszólt a kormányzati döntésekbe. Tulajdonképpen már ekkor a theokrácia, a klérus uralma felé haladt az állam, amely aztán a XX. dinasztia végén be is következett. III. Amenhotep korára ez az Amon papi fölény olyan nyomasztóvá vált, hogy a király és a papság között már voltak kisebb konfliktusok. Ezeket azonban egyelőre elsimították és diplomáciai tárgyalásokkal próbálták a békét helyreállítani. Ám, amikor a fiatal IV. Amenhotep trónra lépett, élesedtek ezek az ellentétek, és uralkodásának 6. évében szakított az Amon papsággal, feloszlatta a papi testületeket és magát Amont is mellőzte, sőt az uralkodói titulaturából is kizárta és elődei nevéből is kivésette az istenség nevét. Nagy politikai konfliktus keletkezett.

Ettől kezdve nevezte magát a fáraó Ehnatonnak, vagyis Akh-en-Atonnak: *„Aton fényességének”*. A szakítás következményeként megtört a korábbi államvallás hatalma, Ehnaton elhagyta Thébát. Közép-Egyiptomba ment és új fővárost építtetett magának, Akhet-Atont, *„Aton horizontját”*a Nílus és a keleti sivatag hegyeinek karéjában szabályos utcákkal, a király és a királyné pompás palotáival, az udvartartás és az őt követő előkelők házaival. A főváros melletti hegyek rejtették a lakosok sziklasírjait. A fáraót az értelmiségi elit meglehetősen szűk rétege követte, amely az új vallást és az annak nyomán kibontakozott új művészeti irányzatot befogadta és gyakorolta. A reform nem terjedt ki az egész országra. Korlátozott jellegének egyik oka az volt, hogy a fáraó személye jelentette az egyetlen kapcsolatot az istenség és az emberek között.

A király, a családja és az őt követő udvari emberek Atont valóban mindenek felett álló istennek tekintették, ami új vonás volt, de Aton maga nem számított új istenségnek. Már a Koporsószövegekben is előfordult, mint a nap egyik megnyilvánulási formája, Ré nap isten egyik kifejeződése. Ezt a napkorongot állította Ehnaton minden cselekvésének a középpontjába, mindent ennek rendelt alá. Az Aton kultusz számos olyan vonással rendelkezett, ami addig nem volt szokásos Egyiptomban.

1. kép Ehnaton monumentális szobra a karnaki Gempaaten templomból

Az isteneket templomokban tisztelték, szentélyek mélyén gyakorolta a papság a kultikus szolgálatot. Ezzel szemben az Aton kultusz a szabadban zajlott. A király minden reggel köszöntötte és dicsőítette a napkorongot. Valójában, ha visszagondolunk az óbirodalmi Héliopoliszra és az ottani obeliszk előtt zajló napkultuszra: az Aton vallás a héliopoliszi napkultusz egyfajta feleleventése volt. Az a korábbi és későbbi korokétól eltérő sajátossága is megvolt, hogy nem tagadva a király isteni eredetét őt tekintették Aton prófétájának és egyben közvetítőnek is az istenség és az emberek között. Ehnaton azt hirdette, hogy ő az egyedül, aki a kapcsolatot létrehozza, rajta kívül ezt más meg nem teheti. Az Amon papság befolyását lerázva teljesen felszabadultan ennek a vallásnak a hirdetésére és gyakorlására szentelte magát. A vallásos révületbe merült fáraó két, költői szépségű naphimnuszt szerzett. A birodalom helyzetével azonban nem sokat törődött, jóllehet idegen népek – főként a hettiták és a beduinok – komolyan veszélyeztették az országot, de nem tett hathatós intézkedéseket a határok megvédésére. Amikor uralkodása véget ért, a hatalmas és gazdag birodalomból, melyet III. Thotmesz és III. Amenhotep létrehozott, jóformán semmi nem maradt, csak maga Egyiptom és Núbia.

Nemcsak Egyiptomban, hanem az egész ókori Közel-Keleten egyedi, meg nem ismétlődő jelenség volt az ehnatoni periódus művészete, amely elsősorban túlzott realizmusával és túlzó valóság-érzékeltetésével tűnt ki. Maga a király hosszú fejjel és nyakkal, vézna karokkal-lábakkal, széles csípővel minden bizonnyal beteges külsejű férfi volt. Külsejét azonban nem hogy szépítették vagy eltüntették volna, még sokkal csúnyábban, szinte groteszk túlzásokkal ábrázolták. Az ábrázolásmódból stílus lett és nem csak a királyt, hanem egész környezetét: feleségét, gyermekeit, udvari embereit és mindazokat, akik körülötte éltek ebben a stílusban ábrázolták. A teljes emberalakokat ábrázoló szobrokra általában jellemzővé vált vonások: a csapott váll, a nyújtott fejforma, a kiduzzadó has és a széles csípő figyelhetők meg. A legszélsőségesebb naturalizmus Ehnaton uralmának elején nyilvánult meg, ami később megszelídült. A hatalmas méretű karnaki szobrokon, melyeket a fáraó még uralkodásának első hat évében – a túlzó korszakban – állított, hangsúlyozottan látszanak az torzulások (**1. kép**), míg későbbi ábrázolásait elsősorban az arc elmélyült, finom vonásai jellemzik (**2. kép**). Az ún. látnok fejen egy befelé forduló, gondolkodó filozófus portrét ábrázoltak. Az egyik legjobban sikerült portré tanulmány egy mészkő rajz, amelyen a mandulavágású szemek, az erősen duzzadt ajkak és a csúf, de lágy vonalú áll, valamint a hosszú nyak jellemzik a királyt. Ezek a sajátosságok a családtagok, főként a feleség és a leánygyermekek ábrázolásain is megfigyelhetők. Előzményként azonban figyelembe kell venni, hogy azok az egyénítő és az individuumra utaló vonások, amelyek a korábbi egyiptomi portréktól eltérően összetéveszthetetlenül jellemzőek a periódusra, már a núbiai származású, hajdan gyönyörű szép Teje királyné portréján is megtalálhatók.

Ehnaton fővárosában egy Thotmesz nevű szobrászmester műhelye került elő és abban több, kivételesen szép alkotás a királyi család és az előkelő réteg tagjait ábrázolják. Innen származik a joggal világhírű, Noretetét ábrázoló mellszobor is (**3. kép**), amely a korosodó, de még mindig gyönyörű királyné vonásait és vibráló személyiségét örökítette meg és maradandó emléket állított a vallásreformban tevékenyen résztvevő aszonynak. Nofretete portréjának tartanak egy, átszellemültséget és komolyságot tükröző kvarcitból készült fejet is (**4. kép**), amelyen a szemeket és a szemöldököket is más anyagból készítették és a fejtetőn látható csap arra utal, hogy a fejet egy más anyagból készült szoborba illesztették. Szívesen alkalmaztak színes berakásokat a galléron és a szobor különböző részein is. A példát, különösen a ramesszida művészetben, nagy számban követték. Halotti maszknak vagy legalábbis Noretete időskori portréjának tartanak egy másik, stukkóból készült alkotást , amely szintén elárulja a királyné egykori szépségét, valamint azt a kifejező erőt, amivel a szobrász a maszkot megformálva

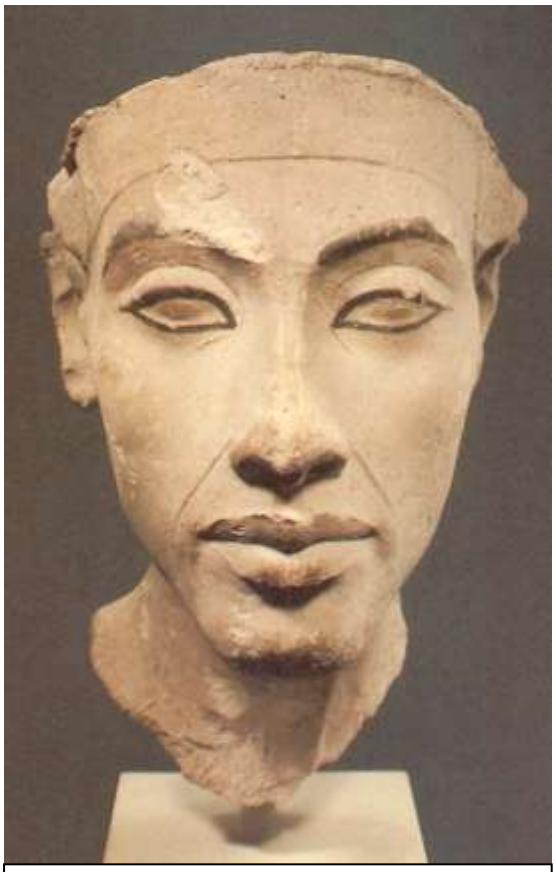

2. kép Ehnaton fejszobra. Tell el-Amarna, Thotmesz műhelye (Berlini Múzeum)

3. kép Nofertete fejszobra. Tell el-Amarna, Thotmesz műhelye (Berlini Múzeum)

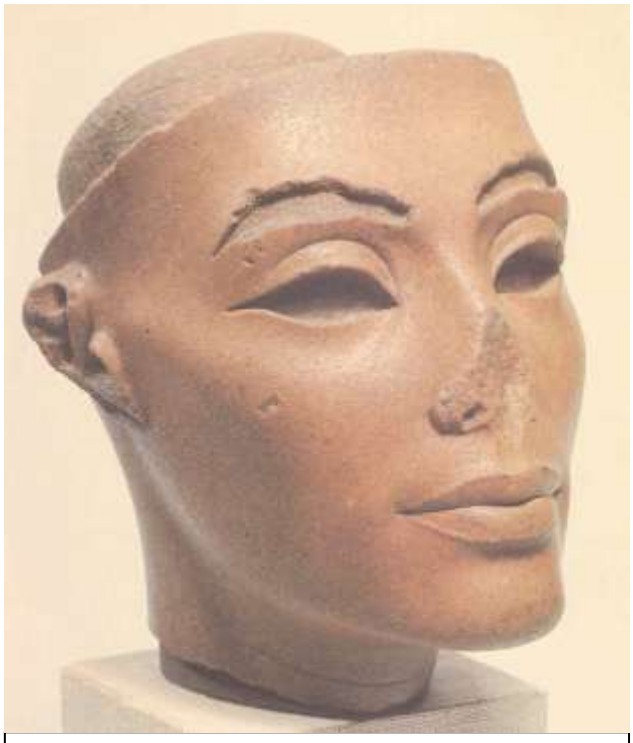

4. kép Nofretete kvarcit feje. Memphisz Merneptah palotája (Kairói Múzeum)

képes volt Noretetét ábrázolni. Valószínűleg őt örökítette meg az a töredékesen megmaradt szobor is, amelynek a feje elpusztult. A nőalakot redős ruha fedi, mégis szinte mezítelennek mutatja a királynét. Mindez súlyosan sértette az egyiptomi tradiciókat.

A királyt és a feleségét együttesen is ábrázolták, amint kézenfogva jelennek meg. A jellegzetes amarna jegyek; a csapott vállak, a kiugró has és az arc sajátosságai mellett megőrizték azokat az ősi szabályokat, amelyek például a frontalitásban fejeződtek ki. Igaz, voltak kisérletek, amikor nem tökéletesen frontális az alak, de a hivatalos ábrázolásokon a teljes frontalitás érvényesült. Egy érdekes alkotás Ehnatont egyik leányával, vagy egyesek szerint második feleségével, Kiával ábrázolja, aki a király ölében ül. Bármely más korszakban az egyiptomi művészetben elképzelhetetlen volt, hogy a fáraót ilyen helyzetben örökítsék meg. Még a privát művészetben sem jelent meg például a férj ölében a feleségével vagy gyermekét csókolgatva. Az individuális jegyek ilyen intenzitású hangsúlyozása, az előzmény és a folytatás nélküli bensőséges és egyedi hangulat érzékeltetése csak az amarna művészetre jellemző.

A királyi hercegnők portréi közül az egyik a berlini múzeumban található. A fej kvarcitból készült és erősen megnyújtott. Sok tanulmány és találgatás született a különös fejformával kapcsolatban: vajon vízfejről vagy koponytorzításról van szó. Valószínű azonban, hogy egyikről sem, hanem a már „megszelídült” naturalista ábrázolásmód nyilvánult meg az individuális jegyek kihangsúlyozásával a kivételesem érzékeny, finom fiatal lány szoborfején. A domborműveken is gyakran jelenik meg Ehnaton feleségével és gyermekeivel. A középpontban általában a napkorong, Aton látható, sugarai kezekben végződnek, símogatják a királyi családot, amely az ő tiszteletét és imádását gyakorolja. Maga Ehnaton áldozatokat mutat be a napistennek, mögötte áll jóval kisebb alakban a felesége, Nofretete, majd utána következnek lányaik, akik ugyancsak a napimádó jelenethez sorakoztak fel. Itt is ugyanazok a stilisztikai sajátosságok – nyújtott koponya, széles csípő és combok – figyelhetők meg. A kislányokat festményeken és rajzokon is viszontlátjuk, ugyancsak olyan jelenetekben, amelyek addig még a privát művészetben sem voltak szokásosak. Egyik hercegnő például kacsát majszol (5**. kép**). Formabontó és merész ötlet, mint az a másik hercegnő ábrázolás is, amelyen a lányok párnák között egymással szórakoznak Nagy, sötét mandulaformájú szemük és nyújtott koponyájuk hivja fel magára a figyelmet, valamint az, hogy mezítelenek. Az egyiptomi királyi családban teljesen elképzelhetetlen volt mezítelen alakok ábrázolása.

5. kép Hercegnő rajza kacsával. Tell el-Amarna, Északi palota (Kairói Múzeum).

A síkművészetben keresték a perspektivikus ábrázolás lehetőségét, ami eltért a hagyományos egyiptomi ábrázolásmódtól. Mintha azt akarták volna megragadni, ami a Most és a Halál között van és ennek megörökítése és megszépítése lett volna a cél. Hangulati elemek is keverednek az ábrázolásokban; a festményeken megjelennek azok a tört, átmeneti színek, amelyek sem korábban, sem később nem tünnek fel (a medumi ludakat kivéve) a tiszta és erős szineket alkalmazó egyiptomi festészetben.

Érdekes emléktípus a *talatat*ok csoportja. Ezek a dombormű töredékek Karnakból származnak, ahol IV. Amenhotep, uralkodása kezdetén tempomot épített Atonnak és hatalmas, 5 m magas szoborkolosszusokat állított fel.. A templom falait domborművekkel borították, melyek Ehnatont, családját és udvartartását ábrázolják a nap imádása jeleneteiben. A reform bukása után a templomot lerombolták és a reliefek tömbjeit kaputornyokba építették be. Ezeknek a kibontásából kerültek elő a nagyszerű jeleneteket ábrázoló töredékek – a *talatat*ok, de megtalálható itt Aton hosszú kartusa is, melyeknek ún. didaktikus királyneveit maga Ehnaton alkotta meg.

Amikor Ehnaton már beteg volt, maga mellé vette idősebb lánya férjét, Szemenkhkarét társuralkodónak. Ennek halála után az akkor 9 éves kisfiút, Tutankhatont ültették trónra, aki kibékült a thébai klérussal, visszatért Karnakba és nevét Tutankhamonra változtatta. Ez egyben a reform felszámolását jelentette s ennek következtében minden hatalom az Amon-papságra szállt át, amely Ehnaton minden emlékét elpusztította. Elsőként Karnakban rombolta le építményeit, majd az „eretnek fáraó" fővárosát is a földdel egyenlővé tette.

Tutankhamonnak Ehnaton másodszülött lánya volt a felesége, aki 19 éves férje halála után a hettita királytól kért hercegi férjet magának. Amikor a hettita uralkodó, némi késlekedés után elküldte egyik fiát, őt út közben meggyilkolták. Nem vitás, hogy az uralkodó Amon papság szólt közbe és az a személy, aki kulcsszerepet játszik majd a közeljövőben: Horemheb tábornok. Ehnaton utolsó idejében ő vezérelte az egyiptomi hadsereget, majd a fáraó halála után ő irányította a dinasztia utolsó tagjainak az életét. Tutankhamon özvegyét végül egy idős pap, Ay vette feleségül, akinek 4 éves uralkodása nagyon zavaros és homályos. Amikor meghalt, őt is a Királyok Völgyében temették el. Ettől kezdve Ehnaton családjáról semmit nem lehet tudni. Nemcsak, hogy nem írnak róla többet, de az Amon papság még a neveit is kivésette emlékeiről. Ráadásul örök átokkal is sújtotta, személyét *„Akhet-Aton bűnözője"* néven említette. Nem vették fel a királylistákba s azt a látszatot keltették, mintha III. Amenhotep után a következő uralkodó egyenesen Horemheb lett volna. Horemheb előkészítette a következő dinasztia trónralépését, amely a Ramesszia kor kezdetét jelentette. Jóllehet a Ehnaton vallásreformja rövid életű volt az egyiptomi történelemben, hatásra hosszú időre nyúlt. Az amarna művészet még sokáig befolyásolta az egyiptomi művészet minden műfaját.

.

Dr. Varga Edith
Szépművészeti Múzeum

Előadás helye és ideje:
Nemzetek Háza, 2004, szeptember 27.

Egyiptomi Füzetek 4/1, 2004.
Kiadja a Magyar Egyiptomi Baráti Társaság Ókori Egyiptomi Bizottsága
Szerkesztő: dr. Győry Hedvig
Levélcím: H-1062 Budapest, Bajza u. 54.
e-mail: gyory@szepmuveszeti.hu